

14. Стенограма виступу С. Грищенка на 83-му засіданні Верховної Ради України 3-го скликання, 2 липня 1999 р. : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://static.rada.gov.ua/zakon/skl3/BUL33/020799_83.htm

15. Сомов А. Украине некуда девать металл. О проблемах металлургического комплекса рассказывает генеральный директор ПХО «Укрметаллургпром» Василий Харахулах / А. Сомов // Металлбюллетень. Украина. — 1998. — № 12. — С. 3–7.

16. Теплов Л. Депутат, дай себя убедить. Интервью с председателем подкомитета Верховной Рады по вопросам ГМК и химической промышленности С. Матвиенкова / Л. Теплов // Металлбюллетень. Украина. — 2001. — № 11. — С. 36–38.

С. І. Лисенко

УДК: 94(477):327

ДІАЛОГ КУЛЬТУР І ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ЄВРАЗІЙСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті розглядаються передумови формування сучасної української історіографії проблеми діалогу культур та українського євразійства. Аналізуються погляди на те, що слід розуміти під Заходом і Сходом, під діалогом культур та проблемою українського євразійства. Виділяються основні концепції діалогу й напрямки в оцінках як окремих складових проблеми, так і її в цілому.

Ключові слова: культура, євразійство, історіографія, Схід, Захід.

В статье рассматриваются предпосылки формирования современной украинской историографии проблемы диалога культур и украинского евроазиатства. Анализируются взгляды на то, что следует подразумевать под Западом и Востоком, под диалогом культур и проблемой украинского евроазиатства. Выделяются основные концепции диалога и направления в оценках как отдельных составляющих проблемы, так и ее в целом.

Ключевые слова: культура, евроазиатство, историография, Восток, Запад.

In the article pre-conditions of forming of modern Ukrainian historiography of problem of cultural dialogue and Ukrainian Eurasianism are examined. Looks are analysed to that it follows to understand under the West and East, under the dialogue of cultures and problem of Ukrainian Eurasianism. Basic conceptions of dialogue and directions are distinguished in the estimations of both separate constituents of problem and her on the whole. Researchers of culture cooperations of Ukraine didn't work out the same point of view about its civilization-spatial identity. Looks to the same aspects can be opposite. Both problems are com-

paratively scantily explored in Ukrainian historiography. The protracted period of soviet power have influenced negatively on research development, when a problem was examined. In modern Ukrainian historiography hasn't terminological unity concerning that it follows to consider East, and that it follows to consider West. There isn't methodological unity in that, what approach it follows to take for basis.

Keywords: culture, Eurasianism, historiography, East, the West.

Простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків був яскраво вираженою контактною зоною зі строкатим спектром соціокультурних феноменів. Їхня багатоманітність і притягання/відштовхування поки що мало досліджені, хоча потребу в якійсь узагальнювальній моделі історики та культурологи відчують уже давно — починаючи від перших спроб створити схему «національної історії», яка утвердилась у II половині XIX — на початку XX ст. [13, с. 333]. Враження солідного наукового фундаменту під проблемою примарне. Книга І. Шевченка [«Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нарис з історії культури до початку XVIII століття». — С. Л.] є, по суті, першим досвідом детального дослідження проблеми. Не з суми фактів виводиться узагальнення, а навпаки факти підводяться під узагальнення [10, с. 28.].

Отже, потребує дослідження не тільки сама проблема діалогу культур на території України, а і те, як цю проблему намагалися вирішити дослідники.

В історіографічному плані проблему взаємовпливу різних культур на території України порушує Н. Яковенко у статті «Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї», включеній до книги «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.». Переважно дослідниця приділяє увагу становленню проблеми та розвитку її дослідження до 1991 р. Щодо сучасного періоду, Н. Яковенко відзначає слабку дослідженість Сходу і проблему «втраченого за часів советизації професіоналізму, без якого неможливо спрямувати... науковців у бік компаративних досліджень та антропологічної історії» [13, с. 333–365]. Також до питання звертається М. І. Лахижа, розглядаючи погляди українських і зарубіжних авторів і приходячи до висновку, що проблема дуже заполітизована [7].

Мета роботи полягає в тому, щоб проаналізувати ситуацію, яка склалася в сучасній українській історіографії навколо вказаної проблеми.

Велику увагу впливу географічного розташування на долю України приділяв ще М. Грушевський: «В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом проявами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліте історичного життя передало сучасним поколін-

ням, — українська територія багато завинила» [4, с. 16]. Таким чином, можна вважати, що М. Грушевський започаткував серед українських дослідників долі України в оточенні різних культур погляди «географічного фаталізму».

М. Грушевський, простежуючи історію слов'ян від найдавніших часів, прагнув збагнути її у лоні індоєвропейської спільноти, в історико-культурних зносинах праслов'ян з етнічними спільнотами болгар, германців, гуннів, угро-фіннів, іранців та ін., а надто в епоху переселення народів IV–VI ст. і пізніше [2, с. 17].

У творах львівських учнів Грушевського опозиція «Схід — Захід» модифікувалась у метафізичний трикутник, всередині якого нібито реалізувалися провідні ідеї української історії, ворожі «Сходу» (Степові) — у боротьбі за господарське освоєння земель, «Заходу» (Польщі) — у політичних зіткненнях, і «Півночі» (Росії) — у расовому і культурному сенсі.

На початку 1920-тих рр. виникли дві ідеї, пов'язані з життєпростором України: 1) про Україну як феномен «окраїни» водночас і Європи й Азії — простір, де вони переливаються одна в одну; 2) про Україну як цивілізаційне перехрестя між «Заходом» і «Сходом», тобто між «Європою» як широко сприйнятою культурною спільнотою і настільки ж метафоричною «Азією».

Першу зі згаданих ідей найповніше виклав 1923 р. С. Рудницький у праці «Огляд національної території України» [13, с. 335]. Цьому погляду принципово суперечила ідея В. Липинського. У написаному 1923, а надрукованому 1925 р. науково-популярному есе «Релігія і Церква в історії України» він уперше окреслив Україну як терен «між Сходом і Заходом». [13, с. 336]. У трактаті Липинського «Листи до братів-хліборобів» (1926) серед причин недержавності України на перше місце ставиться географічне розташування.

Щодо української історіографії, то в міжвоєнні часи формула України як відкритого для зовнішніх впливів терену (на відміну від самодостатнього життєпростору класичної національної історіографії) упродовж 1930-х уже виразно утверджується у науковому дискурсі.

Тоді ж окреслюється наполегливий «західний» акцент, відшукування в історії та культурі України лише елементів «споріднення з Європою». Адже поняття «Сходу» додатково обростало ідеологічною, культурною і навіть просторовою семантикою [13, с. 340–341]. Крім того, це давало шанс відтінити роль України як щита європейської культури перед «азійськими варварами» [13, с. 343–344].

За Лисяком-Рудницьким, Україна постільки одночасно була частиною європейського світу, поскільки українці прагнули синтезу між Сходом і За-

ходом. Україна, розташована між світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох, намагалася протягом історії поєднати ці дві традиції [8, с. 9].

Приймаючи в цілому формулу України як соціокультурного регіону «між Сходом і Заходом», американські й канадські історики у працях 1980–1990-х рр. звузили розпливчатий «Захід-взагалі» до проблеми трансляції європейської культурної традиції в Україну через Польщу — у концептах і моделях політичної культури, типові освіти, інтелектуальних пріоритетах, релігійних позиціях тощо. Найвизрашніше це підсумував І. Шевченко [13, с. 345].

Загалом, І. Шевченко наголошує, що взаємовиключні поняття «Схід» і «Захід» увійшли в обіг за кілька століть до того, як Україна стала частиною цивілізованого світу. Разом з тим навіть поділ на західні і східні церковні християнські спільноти спочатку не був «антисхідним». Поняття «Захід» не потребує уточнення, оскільки його географічне і культурне значення збігаються. «Схід» дослідник поділяє на «візантійський» та «справжній», тобто степовий, втім, залишаючи розгляд впливу останнього на Україну власне сходознавцям [12].

Згортання «українізації» 1923–1929 рр. остаточно закріплювало таку офіційну модель українського життєпростору, в якій усі сторони світу, крім російської Півночі, тлумачилися як зовнішня загроза, простір, звідки в Україну не могло прийти й ніколи не приходило нічого доброго. У цей штамп мали вкладатися не лише подієва історія, але й етнологія, історія культури, історія мови тощо [13, с. 353].

У відносно ліберальних 1960-тих рефлексії на тему «європейського коріння» української культури почали множитися. Навіть у II половині 1970-тих — середині 1980-тих виходить у світ представницька кількість праць указаної орієнтації. Метанаукова функція концепту «західності» української культури ще яскравіше проявилася на зламі 1980-тих — 1990-тих рр., тобто напередодні проголошення і в перші роки незалежності. Набувши приголомшливої популярності, ця ідея віддзеркалювала широкій віру інтелігенції в те, що «європейське культурне коріння» допоможе Україні легко «повернутися до Європи», від якої українців начебто відірвала «азійська» Росія [13, с. 356].

Отже, підґрунтя під сучасну українську історіографію проблеми почало закладатися ще від концепції М. Грушевського, але природний розвиток досліджень у цьому напрямі перервався за часів радянської влади, а дослідження в діаспорі були недоступні в УРСР. Тому після того, як Україна стала незалежною, проблему, по суті, довелося вирішувати по-новому з використанням минулого досвіду.

Перш ніж перейти до аналізу концепцій, які існують в сучасній українській історіографії щодо взаємодії культур на території України, слід з'ясувати, під яким кутом зору кожен з дослідників вирішує цю проблему.

О. Толочко слушно зауважує, що невідомо, хто саме й коли поставив історію і культуру України між Сходом та Заходом, а тому незрозуміло, що саме в різні часи мали на увазі під цими поняттями. Мало хто наважився дати чіткі їх визначення. На думку дослідника, формулювання «між Європою і Азією» точніше визначає суть дилеми, але все одно означає, по суті, «ніде», а Сходом для України була Візантія, а не Монголія, як багато хто вважає [10, с. 29].

Для П. Толочка Захід — це класична Греція, Рим, Візантія, загалом — Європа, культура якої впливала на розвиток варварських племен Східної Європи, а Схід — це світ євразійських кочових народів і держав [11, с. 20].

Я. Дашкевич вказує, що для українських істориків Схід — це часто Візантія або Московія, Північ та Південь відсутні, за таких умов він ототожнює Схід з територією поширення культур і цивілізації Азії, тобто тим, «що було на схід та південний схід від України» [5, с. 30].

Л. Залізник розміщує проблему в системі координат «Західна Європа» — «Євразія», цивілізаційним центром останньої дослідник називає Москву. При цьому він керується цивілізаційним підходом. Фундатор цивілізаційної концепції всесвітньої історії А. Тойнбі вважав, що в сучасному світі співіснують сім цивілізацій: японська, китайська, індійська, ісламська, латиноамериканська, східно- та західноєвропейська. Остання випереджає конкурентів, бо механізм її функціонування виявився ефективнішим. У його основі лежить приватна власність, що породжує динамічну ринкову економіку і дає виробнику економічну незалежність. Останнє зумовлює політичну й духовну свободу людини, що заважає узурпації і концентрації влади, гуманізує суспільство. Виникає європейська демократія з її вищим проявом — парламентаризмом. Західноєвропейські суспільства існують у формі національних держав (Франція, Швеція, Фінляндія, Польща). Ця модель існування, на думку А. Тойнбі, виявилася найбільш динамічною, ефективною, комфортною для людини і безпечною для сусідів, чим і пояснюється її поширення в наш час по всій планеті [6, с. 61].

Ю. Терещенко розглядає проблему через призму відносин між двома типами європейської цивілізації — західним (католицько-протестантським) і східним (греко-православним), але враховує і впливи азійсько-кочового світу [9, с. 4, 6].

Існує ще один погляд, пов'язаний з цивілізаційним підходом: Захід — це європейська цивілізація, а Схід — це євразійська система [3, с. 514].

Г. Вервес прямо не говорить, що має на увазі під Сходом і Заходом, але з контексту його праці випливає, що Схід — це все-таки Азія, а Захід — це Західна Європа, причому східнохристиянська культура розвивалася вже між Сходом і Заходом [2, с. 19].

Н. Яковенко виділяє Захід у значенні Європи і одразу три Сходи — візантійський, російський і тюркський [13, с. 364, 365].

Таким чином, серед істориків, які досліджують означену проблему, немає термінологічної єдності з приводу того, що слід вважати Сходом, а що — Заходом, та методологічної єдності у тому, який підхід слід брати за основу дослідження.

Термін «діалог культур» для означення ситуації в Україні вживає П. Толочко. На його думку, діалог культур — це природний процес, який на території України відбувався впродовж усієї її історії. В окремі періоди він призводив до незвичайного піднесення творчих сил того чи іншого етноутворення, породжував нерідко новий культурний феномен, що не мав прямих аналогів у попередній епосі [11, с. 20].

Одним із найпереконливіших прикладів такого розвитку П. Толочко вважає трипільську культуру V–III тис. до н. е., хоч і вказує, що вважати трипільців давніми українцями немає жодних підстав.

Особливо позначився взаємодією двох світів — східного і західного — період VII ст. до н. е. — III ст. н. е., коли степи майбутньої України заселили кіммерійці, скіфи і сармати, а на північному узбережжі Чорного моря виникли грецькі поліси. В результаті активного діалогу цих світів у степовій, а почасти і лісостеповій Україні утворилася культура скіфського часу, яку умовно можна назвати скіфо-античною.

Діалог культур тривав на території України і в римський час [11, с. 21]. Під впливом римських провінцій в Україні у II–V ст. склалася черняхівська археологічна культура. Є підстави стверджувати, що в лісостеповій зоні України вона належала слов'янам.

Важливим етапом діалогу культур був період Київської Русі, яка належала до найрозвиненіших країн середньовічної Європи. Виходом на європейську історичну арену Русь завдячувала також і допомозі сусідів, зокрема Візантії, Скандинавії, Хазарського каганату.

В усі часи діалог культур на нашій території відбувався шляхом не тільки запозичування, але й асимілятивної інтеграції носіїв різних культур. На ранніх етапах історії другий шлях був основним. Одні етноси накладалися на інші, змішувались, що призводило до появи цілком нових етносів і культур. На етапі зародження державності, стабілізації етносів і їхніх територій культурний розвиток регіонів відзначався насамперед впливами більш розвинених культур на менш розвинені за мирного співіснування.

Запозичення з престижної культури поширювались і на державно-політичну та релігійно-світоглядну сфери. Наприклад, у відносинах Русі з Візантією й Арабським халіфатом [11, с. 22].

Суттєві зміни на території України відбулися в результаті монголо-татарського панування на наших землях, а також інкорпорації південноруських земель Литвою і Польщею.

Отже, в усі часи культурогенез і етногенез на території майбутньої України перебували в постійній динаміці і тісному взаємному переплетенні. І як не було чистої культури якогось конкретного етносу, так не було і чистого, а тим більше незмінного впродовж тисячоліть етносу [11, с. 23].

Таким чином, П. Толочко дотримується концепції, за якою перед Україною впродовж віків проблеми вибору між Сходом і Заходом не існувало, вона одночасно була і на Заході, й на Сході. В усі епохи територія України становила велике історично-культурне порубіжжя (контактну зону), де зустрічалися культурні елементи різних світів [11, с. 20]. Етнокультурний розвиток у межах сучасної України впродовж кількох тисячоліть характеризується постійною взаємодією між Сходом і Заходом. Уся сума історичних фактів, за П. Толочком, категорично суперечить висновкам тих дослідників, згідно з якими євразійська кочова стихія діяла на український народ лише ззовні [11, с. 23]. Отже, докорінно заперечуються висновки, передусім, І. Лисяка-Рудницького.

На думку П. Толочка, постановка питання щодо євразійства України «Добре це чи погано?» не досить коректна. Абсолютизувати «нещасливість» географічного фактора не слід, адже порубіжність характерна для багатьох регіонів Євразії, що не завадило появі там стійких державних утворень. Наприклад, Київська Русь ні в чому не поступалася рафіновано-західним чи східним сусідам [11, с. 23]. Тобто дослідник не підтримує ідею М. Грушевського та його послідовників про «географічний фаталізм», але вказує, що далеко не завжди наші предки вміли скористатися зі свого геостратегічного становища, особливо у козацькому середньовіччі. За часів УНР і Гетьманату в державно-політичному і культурному житті України П. Толочко вбачає щонайменше дві орієнтаційні тенденції — західну і східну [11, с. 23]. Замість органічного поєднання цих тенденцій між ними відбувалася жорстка і навіть жорстока боротьба. Її головний негативний зміст полягав у тому, що відбувався розкол нації, і не так щодо різного розуміння державно-політичної моделі розвитку, як щодо культурно-історичної.

Належність України одночасно Сходу й Заходу, в широкому історико-культурному розумінні цих понять, П. Толочко вважає фундаментальною істиною [11, с. 25].

Я. Дашкевич відносить питання Великого кордону між двома групами людської цивілізації — європейською і неєвропейською — до «дискусійних», але мало дискутованих проблем нашої культурологічної, історичної, історико-етнографічної літератури [5, с. 28] і висловлює жаль з приводу того, що історик української культури може спокійно ігнорувати 1200 км Великого кордону зі Сходом, бо вдивляється лише на Північ і на Захід, хоча існували та існують ще й інші сторони світу — Схід і Південь [5, с. 44].

Сам Я. Дашкевич дотримується думки, що через територію України в минулому (від монголо-татарської навали до кін. XVIII ст.) проходив і досі проходить, рухаючись залежно від політичних обставин, Великий кордон, який прокладають по всій земній кулі.

Назва «Україна» — це також втілення Великого кордону: край одного світу, протиставленого іншому. Для середньовічної України прикордонна територія — це степи Право- і Лівобережжя; територія, відблиски якої частково сягали прикордонної смуги — західноукраїнські землі, деякою мірою Литва і Польща [5, с. 30].

На різних прикладах доводиться теорія, що степова і лісостепова зони України зазнали за 5,5 століття кілька припливів і відпливів кордону [5, с. 32]. Але межа між панівними етносами (українським і тюркськими) не була непроникною [5, с. 33]. Переміщення Великого кордону то на північ, то на південь найкраще свідчать, що він не був спокійний [5, с. 37]. Разом з тим немає підстав протиставляти осілість і кочівництво в зонах уздовж Великого кордону: вони не протидіяли, а доповнювалися. Бар'єра не було [5, с. 39].

Елементи Сходу і Заходу контрастно чергувалися обабіч Великого кордону [5, с. 41]. Тюркський Схід глибоко ввійшов у духовне особисте і громадське життя. Окремий розділ утворюють відблиски Сходу в українському народному декоративному мистецтві й в українському мистецтві взагалі [5, с. 42, 43].

Основний висновок Я. Дашкевича полягає в тому, що Великий кордон в Україні був зоною різноманітних етнічних контактів: не тільки конфліктів, а й етнокультурного обміну. Не все характерне для Сходу без опору сприймали на Заході і навпаки (зокрема, релігійні ідеї), але сприймали багато. Кордони не лише роз'єднували, але й об'єднували народи — в усякому разі так було в минулому [5, с. 44].

Протилежних поглядів дотримується Л. Залізник. Висновок про споконвічне євразійство українців, на його думку, суперечить численним історичним фактам, які свідчать про те, що Україна була тісно пов'язана з Заходом від постання у IX ст. першої української держави зі столицею у Києві [6, с. 62]. Думку про цивілізаційну належність українців до Євразії автор вважає «неоколоніальним міфом» [6, с. 68].

Київська Русь, на думку Л. Залізняка, за всіма параметрами належала до ранньосередньовічних держав Європи і з моменту виникнення була органічною частиною останньої. На користь цього твердження дослідник наводить такі докази: торговельний шлях з Балтії до Середземномор'я, навколо якого виникла Русь, був східною частиною загальноєвропейської торговельної мережі, на Русі поширилась європейська срібна монета (домінували торгово-економічні зв'язки західного спрямування), династійні шлюби київських князів і, відповідно, політичні зв'язки Русі були спрямовані на Захід. Прийняття християнства духовно інкорпоровало Київську Русь у європейську культурну спільноту [6, с. 62].

Галицько-Волинське князівство було економічно, політично та культурно пов'язане з Центральною Європою настільки тісно, що нерідко звалось в європейських хроніках королівством.

У литовсько-польський період XIV–XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Литва та Польща були периферійно європейськими країнами. Європейська монета ходила в Україні до початку XVIII ст., аграрна колонізація українських степів у XVI–XVIII ст. була спричинена потужним розвитком Європи і зростанням попиту на українську сільськогосподарську продукцію. Чумакування — це оптова торгівля, властива ранньобуржуазній економіці тогочасної Європи.

Л. Залізняк погоджується з істориками, які відзначали в Хмельниччині риси буржуазної революції, а козацьку займанщину вважає примітивною формою приватної власності на землю, яка є основою капіталістичних відносин у Західній Європі. В козацькі часи Україна була тісно пов'язана з Європою культурними зв'язками. Мистецтво розвивалося під впливом стилю бароко. Поширилася латина, європейська освіта. За зразками європейських університетів постала Києво-Могилянська академія.

Насильницький відрив України від Європи, на думку Л. Залізняка, розпочав Петро I [6, с. 63], бо з приєднанням до Російської імперії розпочалося втягування України в неринкове, кріпацьке господарство. Разом з тим Україну остаточно поглинула східноєвропейська цивілізація, яку уособлювали Російська імперія та її спадкоємець СРСР, лише в середині XX ст. з приєднанням Галичини до СРСР [6, с. 64]. Підводячи підсумок, Л. Залізняк зазначає, що протягом усієї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації. Її зв'язки з євразійською Росією не природні, не зумовлені об'єктивно геополітичною позицією України. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на деспотичний Схід сталася протягом останніх століть за експансії московського імперіалізму [6, с. 67]. Через невдалу геополітичну позицію Україна опинилася в прифронтівій смузі зіткнення західно- та східноєвропейської цивілізацій. У наш час через

перемогу в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед Україною стоїть проблема повернення до Європи. Визначальну роль у трансформації колишніх колоній Москви у цивілізовані європейські країни належить державній еліті [6, с. 68].

Отже, дослідник, поділяючи погляди «географічного фаталізму», до того ж наділяє поняття «Схід» і «Захід» певним ідеологічним змістом, звужуючи «Схід» для України до рамок євразійської Російської імперії.

Ю. Терещенко основний акцент ставить на відносинах між двома типами європейської цивілізації — західним (католицько-протестантським) і східним (греко-православним), де Україна прагнула до поєднання обох традицій у живий соціально-політичний і культурний синтез, ніколи не потребувала «революції», подібної до тієї, яку здійснив Петро I, щоб європеїзувати Росію; більше того, тривалий час вона слугувала для останньої важливим шляхом проникнення західноєвропейських впливів [9, с. 4].

Тобто, на відміну від П. Толочка, дослідник підтримує погляди І. Лисяка-Рудницького, крім того вважає, що за час історичного існування український народ виявив себе як органічна складова європейської спільноти народів [9, с. 4].

За Ю. Терещенком, українське суспільство завжди залишалося відкритим. Навіть у боротьбі з латинізованою Польщею Україна демонструвала, що протистоїть не західній цивілізації, а агресивним намаганням поневолення з боку сусіда [9, с. 4]. Про це свідчили неодноразові спільні виступи литовців-католиків і української знаті проти спроб інкорпорації в Польщу Литовсько-Руської держави, забезпечення з боку Б. Хмельницького римо-католицькій шляхті свободи віросповідання в козацькій державі, тісні контакти Війська Запорозького з протестантськими державами. Тенденція до активного сприйняття західної культури виявилась у діяльності багатьох інтелектуальних центрів — Львівської братської школи, Острозької академії, Києво-Могилянського колегіуму, які багато в чому наслідували приклад європейської вищої школи. Про це ж свідчить і сприйняття в Україні великих мистецьких стилів — візантійсько-романського, готичного, ренесансу, бароко, рококо, класицизму, еkleктики і модерну, причому в основних хронологічних межах кожного з них.

Порівняльна характеристика соціальних структур, які витворив український народ, від «варварських» ранньофеодальних держав до розквіту абсолютизму, свідчить, що Україна у багатьох напрямках йшла одним шляхом з країнами Центральної і Західної Європи. Навіть козацтво, багато запозичивши в мусульманського світу, залишилося типовим європейським соціумом, що відіграв важливу роль у формуванні буржуазних відносин в Україні. Пошуки шляхів ліквідації поневолення України, які демонструва-

ло козацтво та інші стани, мали багато спільного з демократичними рухами в Західній Європі, що знайшло вияв у майже одночасному вибуху визвольної війни 1648–1654 рр. в Україні та революцій у Нідерландах і Англії [9, с. 5]. Тобто, знову бачимо підтримку версії, за якою визвольна війна під проводом Б. Хмельницького вважається буржуазною революцією.

Ю. Терещенко приходиться до висновку, що Україна силою географічного і геополітичного становища перебувала під перехресними впливами азійсько-кочового, орієнтально-візантійського та європейського світів, по-різному інтегруючи впливи кожного з них. І все ж вирішальним вектором її соціокультурної і політичної орієнтації він вважає європейську цивілізацію. Україні слід відійти від односторонньої орієнтації у політичному, економічному і культурному розвитку і відновити штучно перерваний зв'язок з європейськими країнами [9, с. 6].

Г. Вервес висловлюється про долю наших предків так: вони «мали творити свою культуру ще до Київської Русі, знаходячись на битій дорозі між Сходом і Заходом, об'єднуючись і асимілюючись з багатьма народами, шукаючи свого призначення. Коли... досягли чорноморського узбережжя,... прилучилися до чорноморсько-азовської еллінсько-римської цивілізації і осіли на цій неспокійній євразійській рівнині...» [2, с. 17].

Візантійсько-православна культура, в традиціях якої розвивалася духовність Київської Русі, функціонувала між Заходом і Сходом, не тільки в Києві і Новгороді, але й на Афоні, в Тирново і Константинополі. Водночас у світлі вітчизняних і зарубіжних джерел Г. Вервес бачить усі підстави твердити не лише про тяглість культурного розвитку в межах цієї спільноти, але й про збагачення його європейським духовним досвідом часів Ренесансу, Реформації і бароко. Культурні зв'язки з Західною Європою здійснювалися як через Польщу, яка в XVI ст. стає вогнищем Відродження і вступає у золотий вік духовності, так і безпосередньо [2, с. 19]. Уже в XIV–XVI ст. у Львові з'являються італійські не лише ремісники, але й інтелігенти, культурний вплив яких поширюється й на Луцьк, Острог, і далі на Київ. Під впливом західноєвропейського Відродження в XV — на поч. XVII ст. формуються ті риси української культури, які визначають її обличчя наступних століть [2, с. 20].

За Г. Вервесом, підсумовуючи багатосторонній досвід слов'ян у творенні духовних цінностей, можна стверджувати, що свою спільність вони засвідчують у часи не лише язичництва, але й християнства. Більше того, є певна закономірність синтезу й передачі досвіду від одного народу до інших. В цьому плані культурно-державницької естафети самоутвердження слід розглядати і українську культуру Козацької республіки, яка прагнула поєднати візантійсько-слов'янську традицію народів, на той час паралізова-

них турецьким і австрійським пануванням, з європейським гуманізмом і найрадикальнішими визвольними західними рухами [2, с. 23]. Отже, в цілому дослідник дотримується ідеї європейської належності України, хоч і відносить її не до власне Заходу, а до Східної Європи.

Згідно з концепцією авторів праці «Цивілізаційна історія України» М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського, після того як київський князь на рубежі IX–X ст. прийняв візантійську версію християнства, давньоруська держава стала органічною складовою східнохристиянської цивілізації на чолі з Візантією [3, с. 509]. З середини XI ст. східне християнство в повному обсязі визначало обличчя давньоруської культури. Цивілізаційна еволюція на землях сучасної України проходила у наступні часи в литовсько-польських державних структурах, а також у Османській Порті (Кримське ханство) [3, с. 510]. Після Переяславської ради виник колосальний імпульс для піднесення своєї позиції як у східнослов'янському світі, так і на ширших просторах, але українське суспільство поступово ввійшло до нових соціально-економічних і політичних структур [3, с. 511].

Цивілізаційні процеси тривали й у тих регіонах України, які в XVII–XX ст. увійшли до складу Речі Посполитої, Габсбурзької монархії, Чехословаччини, Угорщини та Румунії. У Галичині, Буковині та на Закарпатті українці, за ліберальніших режимів, ніж у Російській імперії, мали порівняно сприятливі умови для становлення структур громадянського суспільства. Але дослідники вважають, що саме в цей час формується цивілізаційний розлом українського етносу, західна частина якого мала можливість (хоча й обмежену) користуватися здобутками європейської цивілізації, а східна була змушена розвиватися у рамках євразійської системи [3, с. 514]. Таким чином, здійснюється диференційований підхід до визначення цивілізаційної належності України, що є певною мірою компромісним вирішенням проблеми українського євразійства.

Ще більш компромісним є погляд на проблему, який пропонує Н. Яковенко, на думку якої, кожен зі «Сходів» залишив у історії України яскраві сліди, які перемішувалися як між собою, так і з репліками «Заходу». Як приклад наводиться те, що в шкільній, інтелектуальній та політичній культурі української еліти XVI–XVII ст. справді домінувала західна модель цінностей, але релігійне мислення трималося візантійської традиції, а лицарська субкультура мала явні тюркські ознаки, які ще виразніше проявилися в генотипі, пріоритетах життєвого укладу, типі господарювання, одязі, тощо [13, с. 364, 365].

О. Толочко досить скептично ставиться до розташування України між Сходом і Заходом, зазначаючи, що, зокрема, для Візантії існував поділ на «центр» і «периферію», який ніколи не мав нічого спільного ні з геогра-

фією, ні навіть з реальним співвідношенням його складових. Русь для Візантії залишалася північною крайною тавроскіфів.

Дослідник вказує, що, якщо вважати систему координат Пн. — Пд., Зх. — Сх. такою, яка існувала завжди, то місце Київської Русі — не між Сходом і Заходом, а між Північчю і Півднем (Скандинавією і Візантією). Здається, такою була орієнтація літописців («з варяг у греки»). Однак Скандинавію, по суті, ніколи не сприймали як Захід [10, с. 24].

Польща як втілення Заходу для О. Толочка, на відміну від І. Шевченка, який доводить, що саме Польща була основним посередником між Україною і Заходом у переданні культурних впливів, є кандидатурою несподіваною, бо, перш за все, у XV–XVI ст. Захід не визнавав Польщу своєю частиною, а поляки не усвідомлювали себе Заходом. Навпаки, в Польщі розвинулася ідея «сарматизму», пов'язана зі східними впливами [10, с. 25].

Щодо самого поділу на «Схід» і «Захід» О. Толочко зазначає: «Можна, звичайно, дебатувати, наскільки цей поділ є “істинним”, наскільки він відображає “справжні історичні реалії”, але очевидно, що, входячи в область фіктивної географії, ми втрачаємо критерії “істинності”, і в цьому сенсі картина світу, яку створили в Константинополі, нічим не гірша від тієї, яку створюємо сьогодні ми собі. Наша сучасна культурна орієнтація є, по суті, такою ж фікцією» [10, с. 25].

Своєрідним є погляд на проблему І. В. Бредуна. Дослідник у статті «Цивілізаційно-культурна ідентифікація в сучасній Україні» зосереджується на аналізі цивілізаційного вибору сучасної України, протиставляючи євразійську модель розвитку західній, яку ототожнює з євроатлантичною [1, с. 57]. При цьому робиться наголос на тому, що можливість України не обирати між цими двома моделями, а піти шляхом «ні Європа, ні Азія» — лише теоретична [1, с. 58]. І. В. Бредун намагається довести, що поняття «євразійство» як ідеологію не слід змішувати з «євразійством» як предметом культурологічного аналізу, однак у подальшому розглядає саме історію євразійської ідеології в Росії. В підсумку автор стверджує, що, оскільки Україна мала «декілька спільних століть історії» з Росією, то науковці мають неупереджено і об'єктивно проаналізувати, чим схожі, а чим відмінні українська і російська цивілізації [1, с. 59–60]. Сам І. В. Бредун щодо цього аналізу ніяких кроків у статті не робить, а у висновках укотре повторює, наскільки актуальною є проблема цивілізаційного вибору для України, знову називає можливі вектори, закликає до ідеологічно незаангажованого аналізу і бідкається, що завадити ідентифікації можуть глобалізаційні процеси [1, с. 61]. Таким чином, дослідник не вирішує поставленої в його ж статті проблеми. Більше того, основна частина роботи присвячена не Україні та її вибору, а історії євразійства в Росії.

В результаті аналізу праць, присвячених діалогу культур та проблемі українського євразійства, можна зробити такі висновки.

Дослідники взаємодії культур на території України не випрацювали єдиного погляду щодо її цивілізаційно-просторової ідентичності. Погляди на ті самі аспекти можуть бути протилежними.

Обидві проблеми — порівняно малодосліджені в українській історіографії. На розвиток дослідження негативно вплинув тривалий період радянської влади, коли проблема розглядалася викривлено, за вказівками з Москви.

В сучасній українській історіографії немає термінологічної єдності з приводу того, що слід вважати Сходом, а що — Заходом, та методологічної єдності у тому, який підхід слід брати за основу дослідження.

Крім того, можна погодитися із Н. Яковенко, яка виділяє серед дослідників проблеми старше покоління, якому притаманне метафізичне бачення життєпростору нації як певної самодостатності, середнє — орієнтоване переважно на міжвоєнну та повоєнну емігрантську думку, з акцентом на «європейськість», а також молодше, представники якого скептично ставляться як до набутків радянського досвіду, так і до постмодерністських викликів, тому беруть за еталон праці сучасних американських і канадських українців [13, с. 361].

Розглядаючи діалог культур на території України, дослідники або простежують її історію від найдавніших часів майже до сучасності, або зупиняються на певному конкретному періоді. Незалежно від цього за тим, яке місце відводиться Україні між різними культурами, можна виділити такі напрямки в сучасних дослідженнях. 1) «Євразійський»: представники визнають великий вплив азійського Сходу на Україну і не відносять її виключно до Європи (П. Толочко, Я. Дашкевич); 2) «Західний»: незалежно від того, що вважають Сходом, відносять українців до істинно західних націй і порушують питання про повернення України до кола європейських держав, при цьому Схід може наділятися негативними порівняно з Заходом характеристиками (Л. Залізняк); 3) «Східноєвропейський»: Україну включають до східноєвропейської (східнохристиянської) цивілізації (Ю. Терещенко, Г. Вервес); 4) «Компромісний»: вважають, що слід враховувати всі впливи на Україну і досліджувати їх, не виділяючи головних. (М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський, Н. Яковенко); 5) «Скептичний»: неповна довіра до коректності самої постановки проблеми, намагання обґрунтувати фіктивність просторово-цивілізаційного поділу за сторонами світу (О. Толочко).

Погляди І. Лисяка-Рудницького помітно впливають на представників різних напрямків, лише здобувають різні оцінки.

Розвідку І. В. Бредуна «Цивілізаційно-культурна ідентифікація в сучасній Україні», за всієї претензійності назви, не можна віднести до жодного з указаних напрямів, оскільки її основний зміст, по суті, не відповідає цій темі.

Дослідникам не завжди вдається утримуватися від публіцистичних висловлювань та ідеологічно-політичних оцінок, що також свідчить як про гостроту, так і про недостатню вирішеність проблеми.

Проблема, таким чином, потребує широкого обговорення серед істориків з метою узгодити насамперед принаймні вживання термінів, щоб уможливити плідну дискусію.

1. Бредун І. В. Цивілізаційно-культурна ідентифікація в сучасній Україні / І. В. Бредун // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. — Харків : ХАІ, 2011. — № 3. — С. 57–62.

2. Вервес Г. Українці на рандеву з Європою / Вервес Г. — К. : Інститут історії НАН України, 1996. — С. 17.

3. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. — К. : Ексоб, 2005. — 632 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 12 т., 14 кн. / Грушевський М. С. — Т. 1. — К. : Наук. Думка, 1991. — 736 с.

5. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. — Т. 222. — Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — С. 28–44.

6. Залізняк Л. Л. Україна серед світових цивілізацій / Залізняк Л. Л. — К. : Знання, 2000. — 72 с.

7. Лахижа М. І. Місце України у дилемі Схід-Захід: проблема відповідності викликам сучасності / М. І. Лахижа // Європейські студії і право. Електронне наукове фахове видання. — 2011.

8. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. — Т. 1. — К. : Основи, 1994. — С. 1–9.

9. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття / Терещенко Ю. І. — К. : Перун, 1996. — 496 с.

10. Толочко О. П. The Good, the Bad and the Ugly / О. П. Толочко // Критика. — К., 1998. — Число 7–8 (9–10). — С. 24–31.

11. Толочко П. П. Діалог культур і проблема українського євразійства / П. П. Толочко // Діалог української і російської культур: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24–25 окт. 1996, г. Київ). — К., 1997. — С. 19–25.

12. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нарис з історії культури до початку XVIII століття [Електронний ресурс] / І. Шевченко. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev03.htm>.

13. Яковенко Н. М. Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї / Н. М. Яковенко // Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. / Яковенко Н. М. — К. : Критика, 2003. — С. 333–365.

14. Ясь О. В. Історіографія / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України : В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. — К. : Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е—Й. — 2005. — С. 584–591.